

XVIII. YÜZYILDA OSMANLILARDA COĞRAFYA VE BARTINLI İBRAHİM HAMDİ'NİN ATLASI

Cengiz Orhonlu

XVII. yüz yılda Kâtip Çelebi'nin gerek telif ve gerekse tercüme şeklinde ilâvelerle zenginleştirdiği, Osmanlı coğrafyası bir çok şahsın alâka ve merakını celbetmişti. XVIII. yüz yılda Kâtib Çelebi gibi bir şahıs, Evliya Çelebi gibi bir seyyah, hatta Ebu Bekir Behram Dımışki gibi bir mütercim yetişmemesine rağmen coğrafya sahasında telif ve tercüme eserler bulunmaktadır. Meselâ III. Ahmed devrinde mevzii coğrafya'ya ait bazı eserler telif edilmiştir. Giridli Ahmed'in "*Eflâk ve Buğdan* hakkında yazdığı raporı, "*İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa*" isimli anonim eser², zikredilebilir. İbrahim Müteferrika, şüphe yokki bu yüz yılın en büyük Osmanlı coğrafyacısıdır. Eserleri arasında coğrafyayı dolayısı ile ilgilendiren *Füyuzat-ı Miknatisiye* (Müteferrika matbaası 1144) eserinden başka doğrudan doğruya ilgilendiren *Mecmua-ı hey'eti'l-kadîme ve cedide* adındaki halen yazma olan eser daha önemlidir. Bu eser Hollandalı coğrafyacı, riyaziyeci ve kozmoğrafyacı Andreas Cellarius'ın *Atlas Coelestis*³ adlı atlasından III. Ahmed emrile

¹ III. Mustafa zamanında tahribe uğrayan Eflâk ve Buğdan'daki köy ve şehirlerin tamir ve ihya edilmesinden bahseden bir eserdir. Yazarı Giridli Elhac Ahmed Efendi adında bir zattır (nüshası Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine ktb, nu. 445; Fehmi Ethem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe yazmalar kataloğu*, İst. 1961, c. I, 459; Franz Taeschner, *Osmanlılarda Coğrafya*, çevr. Cemal Köprülü, *Türkiyat Mecmuası*, c. II (İst. 1928), s. 309, not 5).

² Bu eserin yazarı veya mütercimi bilinmiyor. Topkapı Sarayı Müzesi Revan kütüphanesinde (1648 numaradaki) nüshasında ayrıca *İcmâl-i evsâf-ı cezirei-Malta ve Zikr-ı ahvâl-i cezire-i Akritos* (Girid) adlı risalelerde vardır (Fehmi Ethem Karatay, *Aynı eser*, s. 460).

³ Bu eser 1665 ve 1708 tarihlerinde olmak üzere iki defa basılmıştı. Bu eser lâtinceden ve ikinci baskısından türkçeye çevrilmişti. Eserde, Tycho Brahe

tercüme edilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın *Cihan-numa'yı* yayınlarken ona bazı ilâvelerde bulunduğu malûmdur. Hollanda sefareti tercümanlarından Petros Baronian'da 1733 de Jacques Robbsın *La méthode pour apprendre facilement la géographie* adlı eserini *Risâle-i Coğrafya* veya *Fennumây-ı cam-ı cem ez fenn-i coğrafya* adile I. Mahmud devrinde sadrazam Hekimoğlu Ali paşa namına tercüme etmiştir⁴. Hollandalı Bernhard Varenius (1600-1676) adlı zatın 1664 de yayınlanmış fizik, riyaziye ve fizikî coğrafyaya ait *Géographie genarelis in qua affectiones generales telluris explicantur* adile fizikî yazdığı coğrafya kitabı, Köprülü Hafız Ahmed paşa'nın teşvikile Belgrad'da ikinci tercüman Osman bin Abdülmennan tarafından almancadan 1164 de türkçeye çevrilmiştir⁵. Şeyh Hasan Esirî b. Hüseyin (-1727) isimli zat Kâtip Çelebi'nin arapça *Fezleke* adlı tarihin tercümesini yaparken Osmanlı memleketlerinde yaptığı seyahatlerde topladığı coğrafi bilgiyi ilâve ettiği gibi ek olarak zamanını ilgilendiren haritaları da koymuştur. Bu eser *Mi'yarü'd-düvel ve misbarü'l-milel* adını taşımaktadır⁶. Harita alanında Osmanlıların bu yüz yılda daha faal oldukları malûmdur. Müteferrika matbaasında basılmış olan *Cihan-numa'nın*

ve Copernic'den bahisler vardır (Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, I, İstanbul 1939, s. 104-110; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerin İlim*, İst. 1943, s. 150-152; Eserin nushası Askerî müzededir (nu. 5203). İbrahim Müteferrika kendisini «İbrahim al-coğrafi» şeklinde tesmiye etmektedir (T. Halası Kun, *İbrahim Müteferrika, İslâm Ansiklopedisi* (1951).

⁴ Abdülhak Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 153; Franz Taeschner, *Aynı eser*, s. 309, not 4; 1752-1753 (1166) tarihli bir nüshası Revan 828 numarada bulunmaktadır (Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, s. 457-458).

⁵ Eser Amsterdam'da yayınlanmış olup bir asırdan fazla âlâkadarlar tarafından bir otorite olarak kabul edildi (A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the XVI th and XVII th centuries*, Newyork 1959, II, s. 390 (Harper Torchbooks). Türkçe tercüme edilen nüshaların en iyisi köprülü kütüphanesinde bulunmaktadır. Nushanın tarihi 10 Safer 1165 dir. üzerinde Nemçe lisanından tercüme edildiği kayıtlıdır (Köprülü, II. kısım, nu 175, s. 375 a); 375 yapraklı ve güzel bir nesih ile yazılmış olan bu yazma fibristide ihtiva etmekte olup 241 nci yapraktan itibaren Osmanlı memleketlerinden bahsetmektedir. Diğer bir nüshası Es'ad Efendi kütüphanesi (nu. 2041) ve Emanet Hazine (1448 numarada) bulunmaktadır; bu sonuncu nushadaki kayda nazaran Fehmi Edhem bey eserin Vezir Seyyid Abdi Paşa emrile tercüme edildiği kanaatindedir (*Aynı eser*, 459; Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 167).

⁶ *İstanbul Kütüphaneleri Tarih ve Coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul 1944, fasikül 2, s. 150-151; Abdülhak Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 152.

haritaları bunun en canlı misalidir⁷. Bunun diğer bir örneği 1726 da yapılmış Önyasya haritasıdır⁸.

XVIII. yüz yılda gerek telif ve gerekse tercüme şeklinde meydana getirilmiş coğrafya eserleri şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Bir kısmı kütüphane raflarında gizlenmiş veya gözden kaçmış olan diğer eserler de günün birinde ortaya çıkarılacaktır. Bu eserlerden biri olan ve yazımızın konusunu teşkil eden İbrahim Hamdi ve *Atlas* isimli eseri kendisinden bahsedilmesine rağmen⁹ bu saha ile uğraşanların ilgisini pek çekmemiştir. Fakat bu birazda eserin şimdiye kadar kütüphanelerde bir nüshasına tesadüf edilememesinden ileri gelse gerektir. Bizim bu

⁷ Abdurrahman Aygün, *Türkiye'de ilk harita basımı ve ilk asri matbaa*, Haritacılar mecmuası, IV s. 83-88; T. Halası Kun, *İbrahim müteferrika, İslâm Ansiklopedisi* (bizzat İbrahim Müteferrika'nın yaptığı haritalar hakkında); Enderunlu Ressam Mustafa tarafından 1182 de yapılmış Rus, Macar ve Leh hududlarını gösteren harita ile, müstakil olarak Lehistan Bulgaristan, Eflak ve Bugdan, Rusya, Macaristan ve Moskov dârü'l-harekâtı haritaları bulunmaktadır (Emânet Hazine 1450, 1451, 1454, 1455, 1453, III. Ahmed 3625; Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, s. 473-477). Mühendis Ahmed Râsim tarafından tersim edilmiş Cezayir kalesi ve civarı haritası (Hazine 1851; Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, s. 478), 1139 (1726-27) de yapılmış Memâlik-i Osmaniye haritası (Hazine 447; Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, s. 471), Esseyid Abdülaziz b. Abdülgâni el-Erzincânî adlı bir zat tarafından 1128 (1715-16) da renkli olarak tersim edilmiş Avrupa ve Asya ve Afrika'nın şimal kısmı haritası (Hazine 448; Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, s. 470-471), İstanbul su yolları haritası (Hazine, 1815, F.E. Karatay 475) da bunlara eklenmelidir. Bu haritalardan bir kısmı batı haritalarından tercümedir. Türk haritacılığı üzerinde lâyıkı vechile durulmamıştır.

⁸ Faik Reşid Unat, *Tarih Vesikaları*, I, (İst. 1941), s. 160.

⁹ İlk önce Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, (İst. 1343, III, 317; Karaçon İmre'nin yazdığı İbrahim müteferrika makalesi sonuna matbaacılık hakkında o zaman Ahmed Tevhid beyin elinde bulunan, ondan Talât Mümtaz Yaman'a geçen, yazarımız İbrahim Hamdi'nin eserinin birinci cildinden naklen malûmat verilirken yazar hakkında da bir iki kelime söylenmiştir (TOEM, I, (İst. 1327), s. 188). Talât Mümtaz Yaman'ın şifahi olarak ifade ettiğine göre 1934 sıralarında Bartın gazetesinde, kendisine intikal etmiş olan Ahmed Tevhid'deki yazmadan o civarı ilgilendiren parçalar yayınlanmıştır. *Konya halk mecmuası*'nda 200 sene evvel *Konya, Ulasla İbrahim Hamdi Efendi'ye göre*, başlığı altında bir yazıya ek olarak Konya ve civarını ilgilendiren parçalarda yayımlanmıştır (II, sayı 22-23 (Haziran-Temmuz 1938), s. 1208-1219). Nihayet son olarak *Ülkü mecmuası*'nda "*Cihannüma'nın ilâveli bir nüshası*" başlığı altında gerek eser ve gerekse yazar hakkında en iyi araştırmayı yayınlamıştır (*Ülkü halkevleri ve halkodalari dergisi*,

eserden bahsedebilmemiz Es'ad Efendi kütüphanesinde bulunan (nu. 2044) eksik (gerçekte ikinci cilt) bir nüshasının bulunmuş olmasından ileri geliyor. Kütüphane fişinde "*Genel Coğrafya*" adı ile kayıtlı bulunan eserin yazarı hakkında hiç bir şey kayıtlı değildir. Bu eserden ilk defa olmasa bile¹⁰, yazarından ilk defa bahseden araştırmacı Talât Mümtaz Yaman'dır¹¹. Şu hususa işaret etmemiz lâzımdır ki, bizim taradığımız hiç bir biyografi ve bibliyografya eserinde ne bu eserden ne de yazarından bahsedilmektedir. Bibliyografya eseri derken özellikle Bağdadlı İsmail Paşanın *Keşfû'z-zünûn* zeylinden bahsediyoruz. Ancak Bursalı Tahir beyi bu hususda bir istisna ad etmek lâzım gelir¹². Bursalı Tahir bey yazar hakkındaki bilgiyi eserdeki kayıtlardan almıştır. Esasen bazı yerleri yer yer bir otobiyografi gibi olan *Atlas*, yazarı hakkında, yegâne ve en sağlam bilgi veren bir kaynaktır. Biz onun hakkında bilgi verirken eserini kullanmış bulunuyoruz.

A. Bartınlı İbrahim Hamdi, hayatı :

İbrahim Hamdi, Bolu sancağının Ulus kazasına tabi olan Gökbel dağı eteğindeki Endüz çiftliği köyünde doğmuştur (80 b). Bir başka yerde bu köyün Küçük Endüz köyü olduğunu söylüyor¹³. Doğduğu yer Bartın'a çok yakın olduğundan Bartınlı lakabını almıştır¹⁴. İddiasına göre ailesinin menşei On iki imamdan Zeynel Abidin'e kadar uzanmaktadır. Babasının adı Bayram dedesinininki ise Hüseyin'dir. 1516 tarihinde Nakibü'l-Eşraf Esseyid Mehmed b. Esseyid Süleyman imzalı hüccet ve şeceresi vardır¹⁵. Annesinin ismini vermemektedir ; fakat gene aynı bölgede Ulu yayla'nın

XV (Ankara 1940), s. 41-49, 147-154, 248-257). Bu gün artık elimizde olmayan ve 1942 yılında Kastamonu'da zuhur eden yangında bütün kütüphanesi ile yanan bu birinci cilt hakkında, Talât Mümtaz Yaman'ın yukarıdaki makaleye ek olarak Bolu ve Bartın havalisine dair olan neşri ve eserden naklettiği bazı fikirler vasıtasıyla nüfuz edebiliyoruz.

¹⁰ *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1943, III, s. 317.

¹¹ Talât Mümtaz Yaman, *Cihannüma'nın ilâveli bir nüshası*, *Ülkü*, XV (Ankara 1940), s. 42, not 6.

¹² Bursalı Tahir'in (*Aynı eser*, III, 317) onun Endüz köyünde doğduğunu zikredişi, Talât Mümtaz beyin kullandığı yazmayı görmüş olmasından ileri gelmesi lâzımdır.

¹³ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 249-250.

¹⁴ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 254.

¹⁵ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 248-250 v. d.

İpedil yaylası denen yerdeki Ovayüzü'nde annesinin babası Nuh Bali'nin Toğça isimli çiftliği olduğunu kaydediyor¹⁶. İbrahim Hamdi, ailesine ve akrabalarına ait hayli bilgi verdiği halde, kendi doğum tarihini söylememektedir.

Çocukluk, daha doğrusu, gençliğinde babası Bayram ile birlikte II. Mustafa'nın (1695-1703) Balkan'lardaki seferleri dolayısı ile Tamşvar'da bulunmuştur. Bundan babasının askeri bir zümre mensubu olduğu anlamı çıkar. İlk gidiş tarihini bilmiyoruz. Dedesi Hüseyin, Endüz veya Sınur köylerinden birinde medfundur. Babası Bayram ise Tamşvar'dan gelirken Edirne'de vefat edip Gazi Mihal köprüsü başında defnedildi. İbrahim Hamdi, bu bilgiyi verirken vefat tarihini vermeyi ihmal etmiştir. Kendisi'nin Tamşvar'a gidip yerleşmesi babası ile beraber olmuştur. Tamşvar'dan evvel Yanova kalesinde bulunuyorlardı. Bu kalenin düşman eline geçmesi üzerine Tamşvar'a göç etmişlerdi. Yazarımız bunları pek iyi hatırlıyamıyor; bunları ona anlatan, Tamşvar kalesinde ikamet eden ve aynı zamanda hocası olan Elhac Eyub Efendi'dir. 1716 da Tamşvar'ın elden çıkmasına kadar 20 yıl ikamet ettiğine göre, bu şehre 1695-96 yıllarında gelmiş olmalıdır. Buna göre o zaman her halde çok küçük yaşta olmalıdır. İbrahim Hamdi gençliğini Tamşvar'da geçirmiş, tahsilini tamamlamış ve benliğini orada bulmuştur (254 b). 1697 yılında vaki olan Zenta savaşının akabinde, II. Mustafa Tamşvar'a geldiği sırada kendisi cebeci neferi idi (254 a). Tamşvar'da ikamet eden Selim dede ismindeki yaşlı bir zat onun şahsiyetinin teşekkülünde büyük rol oynamıştı. Selim dede tarikat erbabından bir şeyh olup büyük bir tarafdarı vardı. onun muhitinde evlenmişti. Selim dedenin şöhreti devrinin padişahlarına kadar ulaşmıştı¹⁷. İbrahim

¹⁶ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 249-250.

¹⁷ İbrahim Hamdi'ye göre, II. Mustafa, Zenta seferine giderken Selim Dede'ye, o yolu tercih etmesini tavsiye eden bir pusula göndermişken, kendisini dinlememişti. Zenta vakasının (1697) akabinde Tamşvar'a uğradığında, iç ka'le yakınındaki Karakol köşkünde otururken, Selim Dede'yi hatırlıyarak, onu görmek istedi. Yazarımız o sırada-kendi ifadesine göre-köşkün karşısında selâma dizilmiş askerler arasında bulunuyordu. Oradan II. Mustafa ile Selim Dede arasındaki konuşmayı takib etmişti. Bu konuşmada Selim Dede tavsiyesinin neden tutulmadığını sorması üzerine, II. Mustafa'nın ona haberi olmadığını yemin ile temin ettiğini kaydediyor. II. Mustafa, Selim Dede'nin tekkesine Yarmata köyünü vakfettiği gibi, ona yeniden ve muhteşem birde tekke yaptırmıştı. Selim Dede uzun zaman yaşamış bir zattı. Haccet gitmek üzere İstanbul'a uğradığı zaman III. Ahmed ile görüşmüş, ondan büyük

Hamdi'nin asıl hocası Elhac Eyub isimli bir kimse idi. İbrahim Hamdi, ailece ilme âşına bir soydan gelmekle beraber, ilk hazırlık öğreniminden sonra, 18-20 yaşında iken ondan ders almağa başladı. Önceleri Sarf ve Nahiv'den ibaret olan öğretim sonraları değişti (255 a); 1713 (1125) yıllarında Elhac Eyub Efendi'den Kadı Beydavi'yi okuyordu (253 b). Eyub Efendi, onun tasavvuf ile uğraşmak arzusunu, kabiliyeti olmadığı gerekçesi ile kırmıştı (255 a). İbrahim Hamdi, Tamşvar'da Ders-i âmî Pîri Ahmed Efendi'den de istifade etmiştir¹⁸. Bazen fırsat bulduğu zaman Tamşvar dışına çıkarak bir çok yeri görmek için dolaştı. Bu seyahatlerinden birini Erdel'in baş şehri olan Erdek Belgradı'na yapmıştı¹⁹. Yazarımız Avusturyalıların 1716 dakî Tamşvar muhasarasında kalede mahsur idi. Muhasarada Tamşvar muhafızı, iki tuğlu Hacı Mustafa Paşa, Çavuşbaşı, yeniçeri ağası olan Kul Kethüdası Salih ağa, Defterdar ve nüzül emini Mustafa Efendi, Tamşvar'ın Horos(z) kapısı gümrüğünden çıkıp, muhasarayı kaldırmak üzere cenge girişmeleri hiç bir sonuç vermedi; sonunda kaleyi vire ile teslim etmek zorunda kaldılar. Muhasarada 5000 kişi mahsur kalmıştı; 76 gün süren muhasarada yaralı ve şehid adedi 4900 (?) idi; gerçek asker olarak ancak 1100 kişi vardı ki bunun yarısı da kifâyetsizdi. Avusturya ordusu 36000 talimli askerle Tamşvar'ı muhasara etmişti (255 b). Bütün bunları acı bir ifade ile anlatan yazarımız, maddeten de zarara uğramıştı. Zira Tamşvar'da geniş mal ve emlak sahibi²⁰. İbrahim Ham-

ikram görmüştü. Bu seyahatten dönüşünde tekkesine bir çok kitap getirdi (254 a). Selim Dede 1713 yılında vefat edip tekkesinin kapısı önünde sokak kenarında defn edilmişti (253 b).

¹⁸ Pîri Ahmed Efendi aslen Peçuylu olup, doğduğu yer hakkında yazarımıza bilgi vermiştir. Hatta, Budin'e ait bilgileride yazarımız ondan öğrenmiştir (359 b). Peçuy'da renkli mermerle döşenmiş 27 medrese vardı. Şehrin suyu bol olup, her evde çağlayarak su akardı. Pîri Ahmed Efendi Celvetî tarikatine mensuptu, Tamşvar'ın düşman tarafından istilâsından 3 yıl kadar önce ailesile Medine-i Münevvere'ye göç edip orada vefat etmişti (248 b).

¹⁹ Bu seyahati Nişovalı İbrahim Zaim ile birlikte yapmıştı. Oradan Zıbk madeni mübayaa edip Tamşvar'a getirerek, oradanda İstanbul'a gönderiyorlardı. O vilâyetten islâm diyarına zıbk madeni ithâlâtı Avusturya kralı tarafından verilen bir emirle İbrahim Zaim'e verilmişti. Bu madenin 45 dirhemi 11 pâre idi (282 b).

²⁰ Tamşvar'ın bu sukutu üzerine şu tarih söylenir olmuştur :

Ah gitti Tamşvar elimizden. (255 b).

dinin bu muhasarada askeri görevi olduğunu tahmin etmekle beraber ne gibi bir görev yaptığını bilemiyoruz.

Yazarımızı bundan sonra Hotin'de buluyoruz. Ancak 1131 de onun Tırnova'da olduğu veya vazifeten oradan geçtiği anlaşılmaktadır (183 a). Osmanlıların en önemli sınır şehirlerinden olan Hotin hakkında yazdıkları bildiklerimize bir çok şey ekleyecek mahiyettedir. Hotin kalesinin tamiri işinde görevliler arasında bulunmuştu. Tamiri 1720 de düşünülmüş fakat tatbikata ancak 1721 de başlanmıştı²¹. O sırada Cebehane Kâtibi olan İbrahim Hamdi, bir müddet sonra Hotin Defterdar'ının kâtipliğini deruhde etmişti (275 a). Bu tarihlerde Hotin muhafızı Abdi Paşa²² olup, Hotin'deki inşaata ve tamirata 1721 Ağustos-Eylül aylarında Hotin defterdarı Kasım Efendi ile Hotin Mimarı Mehmed ağa nezaretinde olmak üzere başlanmıştı²³. Bu inşaatta büyük rol oynayan İbrahim Hamdi, görevli olarak malzeme almak için, seyahatler yapmıştır. Meselâ 1721 de bu maksatla Kili'de bulunmuştur (279 b). Bu inşaat ile ilgili keresteler onun tavsiyesi üzerine Buğdan voyvodasına yazılarak istenmiştir (276 a)²⁴. Hotin'deki inşaatın bitmesi üzerine Hotin valisi ve Özi muhafızı ve seraskeri Abdi paşanın emrile bir tarih manzumesi söylemiştir²⁵. Bundan aynı zamanda şâir olduğunu öğrendiğimiz İbrahim Hamdi'nin şâirlik vasfı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Söylediği tarih manzumesini Ruscuklu

²¹ Hotin kalesi tamirâtı için bk. Başbakanlık Arşivi, *Tamirat defteri* Maliye defterleri tasnifi, nu. 7829, s. 40-49; Muzaffer Erdoğan, *Lâle devri baş mimar, Kayserili Mehmed Ağa*, İstanbul 1982, s. 60-62.

²² Abdi Paşa Hotin valiliğine 1718 (1131 Muharrem) de tayin olup, 1722 (1135 Safer) de vaki olan vefatına kadar muhafızlık yapmıştır (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul, 1811, III, 409). İbrahim Hamdi'ye göre Abdi paşa Hotin valiliğine iki defa bulunmuştur. İkinci valiliğine Mısır'dan gelmişti; bu sefer aynı zamandanda Özi valisi ve seraskerliğinde deruhde etmişti (276 b).

²³ Krş. Başbakanlık arşivi, *Tamirat defteri, Maliye defterleri tasnifi*, nu. 7829, s. 40; Muzaffer Erdoğan, *Aynı eser*, s. 60.

²⁴ Buğdan'ın iktisadî zenginliklerinden birini teşkil eden kereste, Diğer Osmanlı memleketlerine Siret nehri vasıtası ile, içerilerdeki Kalas iskelesine nakledilmek suretile sevk edilirdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1959, IV, ks. 2, s. 107).

²⁵ Abdi Pâşây-ı kerem-küster vezîr-i nâmver
Kim oldur sâhib-livâ serasker-i ehl-i gazâ
Muhlisî tarihi yazdı ... menkuten meal (i)
Oıdu ikmâlen Hotin ... be-avn-ı kibriyâ

1134 (276 b)

‘Gümüş Kolçak oğlu Bekir ağa-zade, talik yazısı ile, taşa resmetmiş, yazarımız da onu taşa hâk ettiği gibi tezhibini de yapmıştı²⁶. Bu kitâbe Hotin kalesi üzerine bizzat yazarımızın gayretile konmuştur. İbrahim Hamdi bu iş için yerli ocağından 200 akça vazife ve yarım kese atıyye ve bir kisve-i hasene almıştı (276 b). İbrahim Hamdi, başka eserlere de tarih söylemiş ve hakkâklık yapmıştır²⁷. III. Ahmed zamanında meşhur Nasuh Paşa'nın katlinden sonra Hotin kalesinde bulunanların istifadesi için bazı eşyası ve vakf 333 cilt kitab nezaret için bir hâfız-ı kütüp ve nâzır tayin edilerek, iç kalede cebehane kulelerinde camiin üst tarafındaki dölaplara konmuştu²⁸. İbrahim Hamdi, Abdi Paşa'nın kitâbetinide ifa ediyordu. İstanbul'a ve diğer yerlere gönderilen mektupları o yazıyordu (277 b). Hatta Polonya'da bulunan Lipka tatarlarının dilini dahi öğrenerek onlara yazılacak mektupları türkçeden lipka diline, gelenleri türkçeye tercüme ediyordu (341 b). Bu sebebden o kavimle olan bütün diplomatik münasebetler onun kanalı ile oluyordu (340 b).

Buğdan voyvodası Mihail (Rakoviça), Hotin kalesinin yıkılması için Hotin muhafızı Mustafa paşa, Defterdar ve nüzül emini Mustafa Efendi'ye ve yazarımız İbrahim Hamdi'ye para teklifinde bulunmuştu. Onun bu cüreti merkeze ihbar edildiği zaman Mihail Rakoviça azledildi; yerine Ligor (Gika iskerlet-zâde) getirildi. Fakat bu şahıs eskisinden de kötü bir Voyvada olup ruslarla işbirliği yapmağa meyyaldi. Yazar şahit olduğu bu olay için tarih verme-

²⁶ Burada bir kitâbenin nasıl yapıldığına dâir güzel tafsilât vardır. Şâirin son şeklini almış olan inşaata ait tarih kıtası veya beyti, bir hattat tarafından yeniden yazılıp taşa resmedilmektedir. Ondan sonra hakkâk, resmedilmiş şiiri taşa hâketmektedir. Bu işde bittikten sonra sanatkârın zevkine göre icab eden tezhib işide yapılmaktadır (276 b).

²⁷ İbrahim Hamdi 1724/25 (11) de vefat eden oğlu Seyyid Abdurrahman'ın mezar kitâbesini yazarak bizzat taşa nakşetmiştir. Yazarımızın, evi Hotin'de câmi karşısında idi. Muhtemelen o câmi civarına defnetmiş olması muhtemeldir. Zira orada bir çok kişiler medfun idi (275 b). Kezâ Kayyum-oğlu Zahare başı Mehmed Ağa'nın yaptırdığı hayratın yazısı ve nakşıda yazarımıza aitti (278 a).

²⁸ Yeniçeri ağası Evliya Hasan ağa'da 200 cilt kitap ilâve ederek ona mahsus bir hâfız-ı kütüp tayin etmişti. Fakat Hotin'in Ruslar eline geçmesiyle bütün bu kitaplarda onların eline geçti. Bir kısmında yahudilerin eline intikal etti; bu onlar için bir kazanç kaynağı oldu. «*Halen bir çok kitap leh ve moskoo*» elinde idi (276 b-277 a).

mektedir; fakat bu tayin işi tarihlere göre 6 Ekim 1726 da olmuştur²⁹. İbrahim Hamdi hiç olmazsa 1727-28 e kadar Hotin'de cebehane ve defterdar kâtibi olarak kalmış olmalıdır. Zira, 1727 yılında onu memleketini ziyaret için Amasra önlerine geldiğini biliyoruz³⁰. 1733-34 yıllarında İstanbul da bulunmakta idi. Bu ikametın sebep ve gayesini açıklamadığı için meçhuldür. Amasra'dan ve memleketini ziyaretten dönüşte-1729 dan beri-nerede kaldığı hakkında da bir şey söylememektedir. İstanbul'da iken 1733-34 sıralarında I. Mahmud'un Ayasofya tamiratını tetkik etmiştir (125 b). Kendisi o sırada Akbıyık câmii mahallesinde bulunan bir evde oturuyordu (130 a). Akbıyık câmii karşısındaki çıkmaz sokakta donanma çekdirilerinin kalması için kemer gözler mevcut olduğunu ve her birinde de üçer dörder oda olduğunu kaydediyor³¹. İbrahim Hamdi tespit edemediğimiz bir tarihte tekrar Rumeli'ye gitmiştir. Fakat bu sefer ki gidişinde ne gibi bir görev ile gittiğini kaydetmiyor. Ancak 1736-37 seferleri sırasında yapılan harekâta görevli olduğuna dair belirtiler vardır ki cebeci ocağı mensubu olması dolayısı ile gerçeğe uymaktadır. 1736 da İsakçı'daki orduda olup, o yıl Yeniçeri Efendisi Ebrû bey ve Bozoğlan İbrahim Efendi³² nin

²⁹ Mihail'in azline sebep olarak, geliri fazla olan eflâk voyvodalığını ele geçirmek için çevirdiği entrika ve tahrikler ileri sürülmüştür (İ. H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 65).

³⁰ «*ve bin yüz kırk iki senesi Ağustos'unda Ereğli iskelesinden sefine ile ol adanın (Amasra) önüne lenger-endâz oldağumuzda.....*» (Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 42).

³¹ Evi Top arabacıları kârhanesi karşısında Elhac Ali Ağa adlı zatın evi mukabilinde idi. Evinde su kuyusu olmadığı için, bir kuyu açtırmak ihtiyacını duymuştu; 6 kulaç kadar derine gidildiğinde bir su yoluna tesadüf edilmişti ki bir insanın gezebileceği kadar geniş idi. Buradan akan su, yazarımıza göre, tad itibarile Kırkçeşme suyunu andırıyordu (130 a). Ona göre, bunun dışarıdan bir yolu olması lâzımdır (130 b). Top arabacılarının orada bir yerleri olduğunu kati olarak bilmiyoruz. Top arabacıları kârhanesi ve kışlalarının aynı yerde olmamasından doğan bir karışıklık vardır ki kaynaklarda birbirini çelen ibarelere medar olmuştur. Bilinen kayıtlara göre Top arabacıları birisini çelen ibarelere medar olmuştur. Bilinen kayıtlara göre Top arabacıları kışlasının İstanbul'da Ahır-kapı'da olduğunu ifade ediyor (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Aynı eser*, 99). Yazarımızın XVIII. yüz yılın ortalarına ait olan ifadesi bir bakıma D'ohsson'u teyid etmektedir. Her halde bu hususda etraflı bir inceleme gerçeği ortaya koyacaktır.

³² Bu zat Şehid Ali paşa'nın kethüdası Hüseyin Ağa'nın kâtibi idi. Paşa'nın

vefat edip orada defnedildiklerini kaydetmektedir; İsakçı'da büyük ricalden hayli şahsın medfun olduğunu da bu arada ilâve ediyor (179 b). İbrahim Hamdi'nin bütün ömrü kendisinin de ifade ettiği gibi-sınır boylarında geçmiştir (114 a). 1737 de Sadrazam Seyyid Mehmed Paşa idaresindeki ordu Babadağı'nda kışladığında İbrahim Hamdi'de orduda bulunuyordu (177 b). Kendisinin 1738-1748 yılları arasında ne yaptığını kaydetmiyor. Bu arada eserini kaleme almak üzere gerekli tetkikat ve araştırmada bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Bu devre içinde gene hudud boylarında görev alması da ihtimal dahilindedir. 1749 yılı onun eseri ile en çok meşgul olduğu yıldır³⁵. Eserine en son şeklini verdiği tahrir tarihi 1 arasında da bir Mart 1750 dir (166 a). Yazarımızın bu tarihten sonra kendisi hakkında doğrudan doğruya verdiği bilgiler sona ermektedir. Eserine yaptığı yer yer ilâveler telif tarihinden sonradır. Yazarımız hakkında artık ne kendi eserinden ne de başka eserlerden şimdilik bir şey öğrenemeyecek durumdayız.

B. Eseri :

Eserin elimizdeki nüshası Süleymaniye Genel kitaplığı Es'ad Efendi kısmı 2044 numaradadır. Talik bir yazı ile her sahifede 23 satır olmak üzere 509 yapraktır. Yazmanın 60 b ile 61 a arasında bir sahife yoktur. Kütüphane fişinde yazarı ve ismi tespit edilemediği için "*Genel coğrafya*" olarak tesmiye edilmiştir. 248 x 185, 167 x 80 ebadındadır. Aynı numaranın mükerrerinde Raif Mahmud Efendi'nin 1218 de Üsküdar matbaasında basılmış olan *Cedid Atlas tercümesi* vardır³⁴. Eser şu şekilde başlamaktadır:

«.....olup lisansları tekellüm ederler ve yehud dahi vardır. Ancak İstanbul lisanı tekellüm ederler. *El-edyân-i sükkân-ı Anadolu*: Cümlesi ehi-i İslâm ve mezhepleri Hanefî, keferî ve yehud olan reayâsıdır. *Evsaf-ı halk*: gerçi halkı türk ve türkmen ve kürd ve rum olup ermeni ve yehudî ekall-ı kalîl ve İzmir'de bir miktar

Peter-wardân'de şehâdetini (1716) müteakib muvakkaten haps edildi ise de bir müddet sonra serbest bırakıldı. Üç defa defterdarlık makamını işgal etmişti. Sonuncu defa 1735 (Receb 1145) de defterdar oldu. Mehmed Süreyya'ya göre (*Aynı eser*, I, 126) 1736 Temmuz ayında vefat etti.

³³ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, s. 42.

³⁴ Mükerrer olan 2044 numarada Raif Mahmud Efendi'nin *Cedid Atlas tercümesi* (Üsküdar matbaası: 1218) vardır.

müstâmen frenk tâifesi dahi olup.....». Eserin sonu şöyle bitmektedir :

«ve hurrîre haza'l-kitab bi 'avn'il-malik'il-vehhâb fî yevmi'l-hâmis ve'l-ısrîn min Zî'l-ka'deti's-şerife min yevm-i erba'â-i senete rub'-ı mâ meza yusâvi hamse mâ bakıya senete selâsin ve sittine ve miete ve elfin min'e'l-hicret ve's-şeref» (509 a).

Eser *Atlas* ismi verildiği Bursalı Tahir beyin³⁵ eserinde ifade edilmektedir. Bizim kanaatimize göre eseri tam gören yegâne insan olduğuna göre onu kabul etmek lâzım gelir. Esasen elimizdeki ciltte de kullandığı kaynaklar arasında *Atlas-ı Mayor* tercümesinin olması ve bunu diğer aynı isimdeki osmanlı coğrafya eserlerinin takib etmesi Kâtib Çelebi'den itibaren başlayan yeni coğrafya akımının bir sonucu olmuştur. Buna uyarak eserine *Atlas* adını vermesi kuvvetli bir ihtimaldir. *Esosen Atlas ismi Osmanlılarda coğrafya mânasına delâlet ettiği için Osmanlı coğrafyacıları coğrafya kelimesi ile beraber Atlas'ı da kullanmışlardır*.

İbrahim Hamdi eserinin çeşitli yerlerinde yazılış tarihini vermektedir. 1749 yılı onun eserlerinin müsveddesi ile en ziyade meşgul olduğu yıldır. Eserin kati telif tarihi 1 Mart 1750 (24 Rebiülevvel 1163) dir (166 a). Kendisi sık sık denecek şekilde telif tarihinin 1163 Rebiülevvel ayında olduğunu söylemektedir (159 b, 160 a). Ancak eserin bitmesinde bu tarih 1163 yılının Zilkade'si olarak kaydedilmektedir (509). Bu tarihte bitirdiğini söylediği eserine İbrahim Hamdi henüz bir son şekil vermemiş olsa gerektir. Zira biraz değişik kalemle olsa da eserin sahife kenarlarında yer yer çıkmalar ve bazı ilâveler yapılmıştır. Bunların bir kısmının yazarımız tarafından yapıldığına şüphe yoktur. Meselâ Edirne bahsinde sahife kenarına 1160 daki büyük zelzele ve yangın kaydedilmiştir³⁶. Keza yer yer bazı kelime ve tabirlerin sahife kenarlarında izah edildiği göze çarpmaktadır. Meselâ Tamşvar kalesinin manasını izah ederken "*lisan-ı Macar'da var kaleye derler, Su kalesi demek manasına*" (251 b) demektedir. Keza eser içinde geçen bazı kayıtlarda, eserin yazılış tarihi ile tezat halindedir. Meselâ Avusturya'da kâğıt sanayiinden bahsederken, sahife

³⁵ Aynı eser, III, 317.

³⁶ "1160 senesinde zelzele-i 'azîm olup 50.000 kadar hane ve mezkûr cevâmî ve mesâcidin ekseri harâb olmuşdur", "1160 hilâlinde sülûsânî mikdarı ihrâk-ı bi'n-nâr olmağla ekser dahi harâb olmuşdur" (191 a).

kenarında belirsiz bir 1200 tarihi göze çarpmaktadır (359 a). Metin içinde Kerson şehri bahsinde Rus imparatoriçesi II. Katerina'nın Avusturya imparatoru ile olan meşhur-1787-politik toplantısından da bahsedilmektedir (294 a). 1736-39 seferlerine ait vakalara da yer yer temas edilmektedir. Meselâ, Hotin ve Özi'nin sukutu üzerine muhafızları Yahya ve Kolçak paşaların esir olduğu gibi (306 a)³⁷. Keza 1737 da Kırım'ı Rusların istilâsı üzerine Silâhdar Seyyid Mehmed paşa İsakçı'ya gönderilirken, Özi ve Hotin'in sukutu haberleri gelmişti, yazarımız İbrahim Hamdi de bu sırada Kartal'da Sancağ-ı şerif ile bulunuyordu (283 b).

Yazarımızın yer yer yaptığı ilâveler şu şekilde izah edilebilir. Kendisi 1 Mart 1750 de yazdığı eserini sonradan edindiği bilgilerle tamamlamak ihtiyacını duyması kendisince de son şeklini almadığı kanaatinde olduğu intibahını vermektedir. Eğer 1786 ve 1787 yıllarına ait ilâveler ona ait kabul edilirse onun XVIII. yüz yıl sonlarında yaşadığını kabul etmek icab eder. Ancak şunu ifade etmemiz lâzımdır ki eserde yapılmış bütün ilâveler ona atfedilemez. Zira ilâve yazılarının bir kısmı ile metin yazısının hiç bir benzerliği yoktur. Bu eserin yazar nushası olabileceği keyfiyeti kati değil, hatta şüphelidir. Elimizde birinci cildinin bulunmaması bizi mukayese yapmak imkânından mahrum bırakmıştır. Eğer eseri kendisi tebyiz etmiş olsa idi, kendisine ait herşeyi bildirmekten zevk duyan yazarımızın onu da bildireceği mümkün idi. Eseri, belki de onun tanıdığı bir şahıs, eserin orijinal müsveddelerinden olduğu gibi tebyiz etmiştir.

Elimizdeki eser, Bursalı Tahir bey'inde³⁸ kaydettiği gibi, Talât Mümtaz beyin kabul etmemesine rağmen iki ciltlik eserin ikinci cildir. Birinci cildinin Anadolu ve Asya ülkelerinin coğrafyası olduğu anlaşılıyor. Birinci cilt olarak kabul edilen eserin baş kısmının Talat Mümtaz beyin elinde olması icab etmektedir. Zira yazmayı İstanbul'da tespit edilemeyen bir tarihte bir terekeden satın alan Ahmed Tevhid bey³⁹, kendisini 1934 de bu eserden

³⁷ Yahya Paşa Özi muhafızı olup kaleyi müdafaa ederken 13 Temmuz 1737 de maiyetile esir düşmüştür (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. ks. I. s. 264). Fakat Ekim 1738 de kale ruslardan istirdad edildi (s. 266). Hotin ise Eylül 1739 da rusların eline geçti (*Aynı eser*, s. 292); kale, ruslar ile muahede yapıldıktan sonra geri alındı.

³⁸ *Aynı eser*, III, 317.

³⁹ Talât Mümtaz Yaman, *Aynı eser*, 41.

haberdar etmiştir. Herhalde Ahmed Tevhid beyden de ona intikal etmiş olmalıdır. Ancak geçenlerde kendisine müracaat ettiğimiz Sayın Talat Mümtaz Yaman, İbrahim Hamdinin eserinin ve kendisinin notlarının Kastamonu'da çıkan bir yangında yandığını ifade etti. Böylece Es'ad Efendi Kütüphanesinde 2044 numarada bulunan eksik eser bizim bildiğimize göre Atlas'ın yegâne nushasını teşkil etmektedir.

Atlas'dan ilk defa bahseden ve ondan bir parça yayımlayan Ahmed Tevhid beydir⁴⁰. Onu takiben Bursalı Tahir bey yazar ve eserinden bahsetmiştir. Talat Mümtaz Yaman yaptığı neşriyat ile bize vasıtalı dahi olsa bu gün artık elde bulunmayan eserin baş kısmını tanımak imkânını vermiştir⁴¹. Görmediğimiz ve artık göremeyeceğimiz eserin baş kısmında Bolu ve havalisine ait kısımları yazısına ek olarak yayınlamıştır. Kemal Samancıoğlu'nda⁴² Talat Mümtaz'ın yazısından Bartın'a ait kısımları kullanmıştır.

C. Atlas'ın kaynakları:

Eserini yazmada âmil olan şahsı bildirmemektedir. Devrine göre uyanık ve ilim eserleri oldukça iyi tanıyan bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Onun yetişmesinde rolü olan şahıslar kendisi ifade ettiğine göre coğrafya ilmi ile ilgili değil idiler. Bilgi ve görgüsünün artması biraz da yıllarca hudud boylarında geçişin acı yüzüyle karşı karşıya kalmasındadır. *Atlas*'ı meydana getirirken yalnız görgü ve bilgisine değil fakat aşağıda kaydedilen ve kendisinin zikrettiği eserlerden de istifade etmiştir.

İbrahim Hamdi eserinde, bazı Grek coğrafyacılarının isimlerini zikretmektedir. Bu zikrediş onun doğrudan bu eserleri kullandığı anlamına gelmez. Bu eserleri, onlardan bahseden islâm coğrafyacılarının eserlerinden tanımış ve öğrenmiştir. Eserinde sık sık Batlamyos (Claudius Ptolemy), u ve eserini zikretmesi de bu şekilde olmuştur. İslâm coğrafya geleneğine uya-

⁴⁰ Karaçon İmre, *İbrahim Müteferrika* makalesine zeyl, TOEM, I, 188.

⁴¹ 200 sene evvel Konya, *Uluslu İbrahim Hamdi Efendi'ye göre, Konya halkevi dergisi*, II, sayı 22-23 (Konya 1938), s. 1208-1219; *Cihannümanın ilâveli bir nüşası, Ülkü*, XV (1940), 41-49, 147-154, 248-257. Birinci makalede Konya ve havalisi hakkındaki parçaları yayınlamıştır. İkinci makalede Amasra, Bartın, Bolu ve havalisi hakkında olan parçaları yayınlamıştır.

⁴² Kemal Samancıoğlu, *İktisat ve Ticaret bakımından Bartın*, Ankara 1941, s. 63, 159-161.

arak ismi geçen yazarın bazı genel görüşlerini benimsemiştir. Batlamos'u (Claudius Ptolemy), Şerif Muhammed İdrisi'nin *Nuzhat al-Muştak fı ihtirak al afak* adlı eserinden naklederek kullandı (82 a). Eserinde zikredilen diğer grek ve lâtın yazarları arasında şunlarda vardır: Strabo (116 b, 349 a) Plinius (M. S. 23/24-79) (64 a), Platon (Eflâtun) (M. Ö. 429-347) ve Aristoteles (M. Ö. 384-322) (116 a), Livius (M. Ö. 59-M. S. 17) (349 a), Balıgatus (بالغاثس) (115b), Pseros ve (349 a), Dronyos, Cassio Dio (357 a) (?), Patrokles, Appianus (M. S. II. yüzyıl), Sırdinus (?) (357 a).

İdrisi'den başka Ebu Abdullah Yakut al-Hamavî (-1229) nin *Mu'cem al-buldan*'ı ve Ebu'l-Fidâ (-1331) nin ismini zikretmediği (*Takvim al-buldan*) eserini (120 a, 219 b), kullandığı anlaşılmaktadır; Bu zatı diğer bir yerde Melik Müeyyed (120b) diye zikretmektedir. Bunlardan başka İbn Sa'id (-1274) adlı yazarın eserine atıfta bulunmaktadır ki *Kitab al-coğrafya fi'l-akalim al-sab'a* adlı eseri olmalıdır (215 b). Yazar bunlardan bir kısmının isimlerini zikretmekte eserlerini kullandığına dair bizi ikna edememektedir. Belki de bunlardan iki üç tanesini kullanmış onlar vasıtası ile diğerlerini öğrenmiştir. Yazarımızın bunları kullanma imkânı daima mevcut idi; zira bu eserlerden bir kısmı türkçeye bir kaç defa tercüme edilmişti. Meselâ Ebu'l-Fida'nın eseri gibi⁴³. İbrahim Hamdi'nin zikrettiği eserler arasında Ahmed b. Macid (64 b) de vardır; bunun isminin Şihabeddin Ahmed b. Mecid olması lâzımdır⁴⁴.

Avrupa coğrafyaları onun en önemli kaynakları arasındadır. Meselâ Gerard (Kremer) Mercator⁴⁵ (1527-1598)'un eseri başta gelmektedir⁴⁶. Ondan yaptığı nakilleri "*müellif-i Atlas Mayor Mer-*

⁴³ Sipahi-zade Mehmed b. Ali (-1588) bu eserin ilâvelerle, arapça yeni nüshasını meydana getirdiği gibi (*Ezâh al-mesalik ilâ ma'rifeti'l-memâlik*, Topkapı Sarayı, Revan ktp. nu. 1642) türkçeyede çevirmiştir.

⁴⁴ Deniz coğrafyasına ait olan eserinin ismi *Kitâb al-Favâ'id fi usûl' ilm al-bahr ve'l-kavâ'id* dir.

⁴⁵ XV. XVI. yüz yıllarda denizde ve karada yapılan keşifler Prölemy'nin fikirleri üzerine dayanan geleneksel dünya haritalarına göre yapıldı. Bu keşif ve sayahatnarda haritacılık sahâsında buluşların yeni hazırlanmasına yardım etti. Bu sahada Mercator ve Abrahâan Ortelius (Örtel) (1527-1598) un mesailerini bir reform mahiyetindedir. Mercator'un Haritacılık alanındaki şaheseri *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accommodata*, 1569 adını taşıy (A. Wolf, *Aynı eser*, s. 383-385).

⁴⁶ Eseri sonradan Jadius Hondius (-1611) tarafından ilâvelerle birlikte basıldı.

İkator derki" şeklinde yapmaktadır. Bu nakillerde Mercator'un ismini zikrettiği gibi (117 a, 351 a, 400 b), yalnız *Atlas Minor* diye eserin ismini vererek yaptığı nakillerde (98 a, 82 a, 329 b) vardır. Kâtib Çelebinin *Cihannuma*'sında onun kaynakları arasındadır (121 a). Ancak bazen onu tenkitten kendini alamamıştır (124 b). Piri Reisin *Kitab-ı Bahriye*'si (401 a) deniz coğrafyası ile ilgili yerlerde kullanılmıştır. Bu daha ziyade Ege denizi ile ilgili pasajlarda olmuştur (220 b). Yazarımızın en ziyade tesiri altında kaldığı ve kullandığı kaynak, *Atlas-ı kebir* (14a, 351 a), veya *Coğrafyay-ı kebir* (1 b, 85 a, 176 b, 243 b, 351 a) dediği Hollandalı Willem Janszoon ve Joan Blaeu⁴⁷ nin eseridir⁴⁸. Bu zatların eserleri Hollanda elçisi Collier tarafından IV. Mehmed (1648-1687)'e takdim edilmişti. Eserin elimizdeki tercümeleri Şamlı Ebubekir Behram isimli şahsa aittir⁴⁹. Yazarımız bazen "*Coğrafyay-ı kebir mütercimi Ebu Bekir Efendi*" (85 a) şeklinde çevirenin ismini açıklamaktadır.

Zikredilen ve kullandığı diğer bir eser "*Atlas-ı cedid-i Fele-menk*" (217 b) veya "*Coğrafyay-ı cedid*" (218 b, 219 b, 273 b) dediği eserdir. Bunun hangi eser olduğu kati olarak tesbit edilememektedir. Fakat Hollandalı coğrafyacı ve kozmoğrafyacı Andreas Cellarius'un ilk tabı 1665, ikinci tabı 1708 yıllarında yayımlanan *Atlas Coelestis* isimli eserinden III. Ahmed'in emrile yapılan türkçe çeviri olması kuvvetle muhtemeldir⁵⁰. Sipahi-zâde'nin

Bunu 1606 da yayınladı. 1607 de Mercator'un 8. Hondius'un 2. baskısı yapıldı. Metni yazan kimse Peter Montanus idi. Hondius'un ölümünden sonra işine oğlu Hendrick ve damadı Jansson devam ettiler. Eserin orijinal ismi *Atlas Minor Gerardi Mercatoris A. S. Hondio plurimis aenis atque illustratus*, Arnheim 1611 (Lyoyd A. Brown, *The story of Maps*, Boston 1950, s. 160, 165-166; Abdülhak Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 122). Bu neşir lâtince idi.

⁴⁷ Bu eser 1668 de 12 cilt olarak fransızca olarak yayınlandı (Lyoyd A. Brown, *Aynı eser*, göst. yer).

⁴⁸ 6 cilt olan eserin ismi *Atlas major seu cosmographia Blaeuiana que salum, salem, coelum accuratissime describuntur*, Amsderdam 1662 (Abdülhak Adnan Adıvar, *Aynı eser*, 134; Lyoyd A. Brown, *Aynı eser*, 174).

⁴⁹ Tercümenin ismi *Nusretü'l-islâm ve 'l-sürûr fi terceme-i Atlas-ı Major* olup 9 cilttir. Nüshası için bk. Topkapı Sarayı Müzesi ktp. Bağdad köşkü, nu. 325-333.

⁵⁰ Aynı ismi taşıyan diğer bir eser daha vardır. Mahmud Raif Efendi'nin *Icaletü'l-coğrafya* eserine (fransızcadan çeviren, Yakovaki Efendi, İstanbul Üsküdar matbaası 1219) eklediği 24 haritadan ibaret bir *Cedid Atlas tercümesi* eklen-

Takvim'i de kullanılan eserler arasındadır (56 a). Bu *Takvim* adlı eser ile kataloglarda zikredilen eserler aynı değil iseler "*Esâmi-i cibâl ve büldan*"⁵¹ ile *Evezhü'l-mesâlik fi ma'rifeti'l-büldan ve'l-memâlik* isimli eserlerden biri olması lâzım gelir⁵².

Kullandığı tarihi kaynaklara gelince: Ebü'l-Ferec'in *Muhtasarü'd-düveli* (120 b), İbn Şihna'nın *Ravzatü'l-Menazırın*'i (480 b) başta gelir. İslâm tarihine ait bilgileri naklettiği bu eserlerden başka Osmanlı devri vukuatı ve diğer meseleler için birazdan zikredeceğimiz eserleri kullanmıştır. Osmanlı tarihi için en ziyade Cenâbî'yi (121 b, 206 a, 221 b, 130 a) kullanmıştır⁵³. Bunun dışında yer yer İstanbul suru hakkındaki rivayetler için Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'i (121 a), Abdurrahman Hibri'nin Edirne için istifade ettiği *Enisü'l-müsamirîn* (188 b), ve mahiyeti anlaşılmayan Abdi Paşa'nın *Bec vekayii* (360 a) kullanılmıştır. İdrisî Bitlisî'nin *Heşt Behişt*'inde bulunan grekçeden farsçaya tercüme *Ayasofya tarihi*'nden (125 a), Ayasofya ve civarının tarihi için istifade edilmiştir. Fakat bu istifade ediş Hoca Saadeddin Efendinin eseri vasıtası ile olmuştur.

İbrahim Efendi bizim için mahiyeti meçhul bir *Beç vekayii*'nden (359 b) bahseden eseri zikretmektedir. Bu eserin yazarı için Kara Mustafa Paşa'nın mühürdarı demektir⁵⁴. İstanbul suru hakkındaki rivayetlerden bahsederken referans olarak *Tarih-i Şehinşahiye* (121 a) zikredilmektedir. Keza *Mülûk-ı Çin tarihleri* de kaynakları arasında bulunmaktadır (309 a). Ancak bu sonuncu

miştir (1218 de basılmıştır). Mahmud Raif Efendi hakkında bk. İhsan Sungu, *Mahmud Raif Efendi ve eserleri*, *Hayat mecmuası*, sayı 13 (1927); *Atlas-ı Cedid* hakkında bk. Abdülhak Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 189.

⁵¹ Köprülü ktb. nu. 619, Halet Efendi ktb. nu. O. 935.

⁵² *Evezhü'l-mesâlik* önce arapça yazılmış, sonradan Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle türkçe olarak yeniden kaleme alınmıştır (Fehmi Edhem Karatay, *Aynı eser*, 447) Abdülhak Adnan Adıvar bir zuhul eseri olarak (*Aynı eser*, 71), müellifin ismini Mahmud olarak yazmıştır. Yazar eseri türkçeye çevirdiği zaman *Esâmi-i büldân* adını vermiştir (Bursalı Tahir, *Osmanlı Mâ'âli*, III, 65-66). Bu, lûgat-ı tarihiye ve coğrafya tipinde ki eserlerin birincisidir.

⁵³ Mustafa Cenâbî (-1590), eseri *Al-'aylam al-Zâhir fi ahvâl a'-arvâ'il ve'l-Evâhir* adlı arapça olarak yazılmıştır. Daha sonra gene kendisi türkçe tercümesini yapmıştır (bk. *İstanbul kütüphaneleri Türkçe Tarih gazmaları*, I fasikül, Umumi tarihler, İstanbul 1944, s. 80-81).

⁵⁴ Bahsedilen eserin Topkapı Sarayı Revan ktb. 1310 daki Vekâyî-i Bec olması muhtemeldir. Bunun için bk. *Kara Mustafa von Wien, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Richard F. Kreutel*, "Styrie" Graz 1930, s. 11-16, 19-23.

eserin Ali Ekber'in *Hitay-nâmesi* ile Gıyaseddin'in *risâlesi* olması muhtemeldir⁵⁵. Zira genel coğrafya ve tarih kitapları hariç Türkçeye veya diğer islâm dillerine-arapça-farsça çevrilmiş ve müstakil olarak Çin'den bahseden başka eser tanımıyoruz.

Ali Karî (124 b) adlı bir yazarın fikirlerinden de istifade etmiştir ki bunun Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (1605) olması lâzımdır. Keza mahiyetini tayin edemediğimiz bir *Kefere tarihi* (290 b) kaydedilmiştir. İbrahim Hamdi Kırım, Kuban, Özi ve civarını bu eserden naklen anlatmaktadır.

Eserde dikkati çeken bir hususda XVI. yüzyıl coğrafyacılarından Aşık Çelebi'nin zikredilmeyişidir. İstifade ettiği her eseri duyduğu her bilgiyi anlatmak itiyadında olan yazarımızın eseri bu ciltte kullanmadığı manası da çıkabilir, Osmanlı devletinin nizam ve teşrifatına ait bilgileri kaynak zikretmemesine rağmen teşrifat kitaplarından ve kanunnamelerden aldığı istidlâl edilirse de Tersane ve donanma bahislerinde (164 b-169 b) bazı satırlar bize ister istemez Kâtip Çelebi'nin ve Hezarfen Hüseyin Efendi'nin meşhur eserlerini hatırlatmaktadır⁵⁶.

Yazarımız gitmediği yerlerin coğrafyasını-daha doğrusu tarihî coğrafyasını-yeri geldikçe zikredilen kaynakların yardımıyla anlatmaktadır. Bu eserine bir toplama intibahı vermekte ise de kendisinin bizzat gezdiği gördüğü yerlere-Rumeli, Anadolu İstanbul v. s. ait müşahede ve bilgiler bu intibahı silmektedir. Esasen esere orijinallik kazandıran tarafda budur. Bu bakımdan yukarıdaki izahattan anlaşıldığı gibi Cihannüma'nın ilâveli bir nüshası değildir. Atlas, Osmanlı coğrafya mektebinin esasını teşkil eden tarihî coğrafya şeklinde bir eser olarak kabul edilebilir. İklimlere ayrılmış olan yerleri teker teker ele alarak oraya ait topladığı bilgiye kendi ilâvelerini de katmak ve arz tul derecelerini kayd etmek sureti ile, bazı yerler hakkında verdiği bilgi tamamen orijinaldir. Meselâ Rahova ile Niğbolu arasındaki Cebire⁵⁷ hakkında verdiği bilgi

⁵⁵ Bunun için bk. Paul Kahle, *Türk Coğrafyacılarının tasvirine göre Çin*, svr. Cevad Eren, *İslam Tetkikleri Dergisi*, II (İst. 1957), a. 89-96.

⁵⁶ *Tuhfetü'l-kibâr fi esfaril-bihâr İstanbul, Bahriye matbaası 1329*; Hüseyin Efendi ve esiri için bk. Robert Anhegger, *Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilâtına dair mülâhazaları*, *Türkiyat Mecmuası*, X (İst. 1953), s. 365-393.

⁵⁷ "*Cebire Rahova ile Niğbolu beyninde bir düz yerde bir cedid kasabadır aslında Tuna'dan mürûr ve 'ubâr eden sefinelere mâzarrat gezend etmeğe haydud eşkiyası kemingâhı demekle ma'raf idi. 1129 da Nemçe keferesi Belg*

ve Mora yarımadasında oturan bazı topluluklar hakkında verdiği bilgi gibi⁶⁸. Keza Hotin ve Tamşvar kaleleri ve şehirleri hakkında ve Polonyada yaşayan müslüman tatar oymağı olan Lipkalar hakkında yazdıkları gibi. Hatta gidemediği yerler hakkında oralarda bulunmuş olan kimselerin bilgisine müracaat etmiştir. Petersburg ve civarı hakkındaki bilgiyi, orada esir olarak bulunmuş olan Özi ve Hotin muhafızları Yâhya ve Kolçak Paşa'lardan dinlemiştir⁶⁹. Keza Avrupa'nın Atlas denizi sahillerinden bahsederken, bir deniz hayvanının tarifi için oralarda bulunduğu anlaşılan tabib Corci'nin şehadeti de kaydedilmiştir (434 a). İstanbul şehri hakkında verdiği bilginin bir kısmı tamamen görgüye dayanmaktadır. Şehirdeki ihtisap ağalığı hakkında bilgi ilgi çekicidir⁶⁹.

Yazarımız eserine dercettiği her fikri olduğu gibi kabul etmemiş, yeri geldikçe tenkit te etmiştir. Meselâ Kâtib Çelebi'yi de

rad'ı aldıkda andan çıkan Tamşvarlı ve gerek Belgradlıdan vâfir bi-mekânlar gelüp ol mahalli kendülere vatan tatap bir câmi' ve dekâkin ihdâs edüp etrafında bağ ve bağ'e erıştirdiler. Mahâl vâsi' ve âb u gıyâhu kesir münbit ve lâtf mevzi' olup Tuna sefineleri haydud keferesinden emîn oldular. İstanbul'dan 14 günde varılar" (185 a).

⁶⁸ Mora'da "Akarnân tâifesi yedi ayı bir sene hisab ederler. Ekseriya sâriklerdir ve çâpık olup yalın ayak dağ içinde sekerler bunların ekseri İstanbul'da bağ,ıvan ve ırgad olup pata ve müşteri'ye taparlar ve Müşteri için bir kilise bina etmişlerdür Dadeni (دودن) derler ağaçlara taparlar.....bir mikdarı müslümandır kûsûru nasârâ....." (224 a).

⁶⁹ "Bu eyyamlarda Moskov kralının tahtgâhı Moskov nehrinin deryây-ı Mahit-e mülâki olacağı mahalle karib nehrin iki çatal olduğu cezîrede müceddeden ihdâs bir metin kal'e ve şehir olup iki tarafları İstanbul'un Boğaziçi yalılarına taklid ve kral sarayı dâhil-i cezîrede derân-ı kal'ede olup Özi kal'asının ve Hotin'i Moskov aldıkta muhafızları bulunan Yahya Paşa ve Kolçak Paşa'yı anda getirüp (!) altı ay kadar birer konakda ta'ginât vermişdür Mûrtaza Efendi nâmında bir mürted divan efendisi yahud reisi makamında ulemâdan bir âdem olmağla hafıyyeten paşalara bazı havâdis verirmiş fi 'l-asl ol mahalli İsvec'den almış nehrin dâhilinde kebir kalyonlar ve 'a-zîm topları olup zahîresi ekseriya eski Moskov'dan sefineler ile gelürmüş....." (306 a).

⁶⁹ "Ağay-ı İhtisab sâbıkda hasbeten bir kimesneyi muhtesib ederlermiş el-yevm mansib ve mâlikâne olup eli altında 92 kul oğlanı namile çardakdan yeniçeri hizmetinde olup altı bölükbaşı ve 'amel-mande on iki neferi olup bunlar için her dükkândan akça alınur ve şehri İstanbul'da üç nevi at na'lı olup Üsküdar ve Samakov ve Üsküdar Çelebi derler ve şehri Kostantinıyge'de olan dekâkin ve kârgîr hanâtın hadd ü ta' dadi kabil olmayup iki bezâsiz-tân etrafında parmak kapular dâhilinde yalnız 12.000 dükkân olduğâ yakinen görmüşler....." (134 b-135 a).

bu şekilde tenkit etmiştir (120 b). Yazarımız eserlerdeki zamana göre uygunsuzlukları farkedebilmektedir. Melik Müeyyed'in Rume- li'den bahsetmemesini onun zamanında adı geçen toprakların is- lâmlar tarafından fethedilmemiş olmasına bağliyerek onu mazur görüyor. Rum sınırı içinde Ebul Fereç'in *Muhtasarü'd-düvel*'deki tavsifini tavsiye ediyor (120 b).

D. İbrahim Hamdi'nin coğrafyaya ait düşüneleri :

Dünyanın yuvarlaklığı fikri Osmanlı coğrafyacıları tarafından XVII. yüzyılda kabul edilmişti. Dünyanın yuvarlak olduğunu kabul eden İbrahim Hamdi (85 a-b), yuvarlaklığına bir misal olarak batıda yapılmış olan meşhur tecrübeyi anlatmaktadır. Bu tecrübe, Amerika kıtasının keşfinden sonra batıya üç gemi gönderildiği ve üç yıl müddet içinde doğuda kalktıkları noktaya geldiklerine dâirdir (87 a). Bu müddet kaleme vurulduğundan, kâğıt üstünde yapılan hesaba uygun olduğu da görülmüştü. İbrahim Hamdi bu misali aldığı kaynağı zikretmiyor. Kendisi yıllarca hudud boylarında hizmet gördüğü ve batı ilminin bazı tatbikatında şahit olduğu için onun takdîrkarıdır. Esasen bunu açıkça söylemektedir de;

"İlm-i hey'et ve hendese ve coğrafya fenninde kezâlik tâife-i efrenç ma'rifelleri bir mertebedir ki resm-ı kartı ve keşf-ı ebhâr ve cezâirden mahâret ve kemalleri ber-vechile inkâr olunamaz....." (114 a).

Avrupa coğrafyasına ait bilgileri Mercator'dan nakletmektedir (115 a). Yer yer Avrupa coğrafyacılarının eserlerini ve haritalarını kullanmıştır. Kâtib Çelebi *Cihannüma*'sında Endülüs'ten başka memleketten bahsedememiş iken yazarımız "efrençin cedîd coğrafya haritalarına müracaat ile tul ve arz mehma emken bilâd ve nevâhileri zikrine şuru....." (120 b) etmiş olmakla öğrenmektedir. Burada kastettiği *Atlas-ı kebir*'dir. İngiltere hakkında coğrafyalardaki malûmatı kifayetsiz bularak, İslâm tarihçilerinin eserlerini kullanmak zorunda kaldığını esefle ifade ediyor (469 b).

Hatt-ı üstüva altındaki yerlerde gece ve gündüz on ikişer saattir. Kutuplara gittikçe gece ve gündüz arasındaki fark artar. Hatt-ı Üstüva'ya eşit arz dairesi çizgileri çizilip, her daire arasına bir iklim dendi. İklim mesafeye de delâlet eder, fakat daireye itlâk olunur. Batlamyos (Ptolemy) coğrafyasında arzın mamur kısmı olarak 66 arz derecesi düşündü. Fakat ondan

sonra dünyada yapılan keşifler ve meskûn sahalara genişlemesi ile 82 dereceden fazla oldu. Bu takdirde her iklimin varım saat farketmesi icab ediyor; şimdi (1163) 66,5 arz'a taksim ve 24 iklim tayin ettiler. Ordan kutba varınca, taksimi mümkün olmadığı için iklim demediler. Zira "utul-ı nehâr" hafta ve ay fazlalığı ile olur; öyleki bu fark, altı ay gece, altı ay gündüz olur. Yâni kürenin yarısı ufuk üstü, yarısı ufuk altı olur (81 a-82a). İbrahim Hamdi zamanına göre olan bu teknik izahattan sonra esere memleket memleket devam etmektedir. Meselâ Mora yarım adasındaki Balya-Badra'nın yeri *Takoim-i Büldân* ve Eski coğrafyacılar göre 52 derece olarak verilmiştir; halbuki Felemenk'te basılmış *Cedid-i Atlas* da 47 olarak kaydedilmiştir. Buna göre Koron, Modon v. s. de düzeltilmelidir (219 b). İbrahim Hamdi eseri kıtalara göre-Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika- dört bölüm halindedir (483 b).

Arz küresinde 18 daire yarım gün ve bir yarım daire olup, ondan itibaren hatt-ı üstüvaya ve iki tarafını 8 arz dairesi farz ettiler; her daireyi 360 dereceye taksim ettiler, her derece 60 dakika, her dakikayı 1000 mil farzetteler. Yarım gün daireleri tul derecesine ve hatt-ı üstüvaya eşit iki taraftan sekizer daire dahi arz derecesini tayin eder. Her iki daire arası satranç hesabı ile onar derece mesafe olup, arz derecesinin başlangıcı olarak hatt-ı üstüvadan iki tarafa farz olunurki, biri kuzey arzı diğeri güney arzıdır. Fakat tul başlangıcında ihtilâf vardır. Batlamiyos (Ptolemaios) ve diğeri Tınorifa (Tenerife) adasından başlattılar. Sonraları tul başlangıcı Felemenk (!) adalarından Azor'dan başlamış farzedildi. Coğrafyacılar dünyayı (arzi), dört kısma-Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika- ve iki raddeye ayırdılar. Sonunculara ilkine Poles Artikos deyip Kuzey kutbu altında olan 90 ncı arz dairesi etrafındaki yerleri beyan eder; ikincisi Macellanika; güney kutbu etrafında yerlere ve güney kutbuna Ostrinus denir. Güney kutbu güneyde oturan ahaliye görünür, fakat kuzey semtinde olanlara görünmez (95 a, 88 b).

Bütün bunlar o devirde bilinen yeni coğrafi bilgileri teşkil eder. Ancak bir nokta varki, o da yazarımızın güneşin kâinatın merkezi olduğu şeklindeki Kopernik sisteminden habersiz görünür. Her ne kadar Kâtib Çelebi de ondan ve fikirlerinden bahsetmiyerek kâinatın merkezinin dünya olduğu temeline dayanan

Ptolemy (Batlamiyos) nazariyesine temel almakta ise de, Ebu Bekir Behram, ilk defa olarak Kopernik sisteminden bahsetmişti. O, bundan bahsetmekle beraber gene eski sisteme taraftar olduğunu da zımnen ifade etmişti⁶¹. İbrahim Hamdi Efen-di'nin Kopernik sistemini bilmemesine imkân yoktu. Zira istifade ettiği türkçeye çevrilmiş eserlerde bu sistemden bahsedilmiş olacağı gibi, kendisinin şifahî mubahaselerde de bunu duymuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bahsetmeyişi Rahmetli Adnan Adıvar'ın da haklı olarak işaret ettiği gibi Kopernik sistemi hakkındaki dini taassuptan ileri gelse gerektir⁶².

Kendisini en ziyade meşgul eden konulardan biri de med ve cezir olayıdır. İstanbul'daki ikameti sırasında, bir kale bedeni üzerinde denizi seyrederken şahit olduğu med ve cezir hadisesini anlattıktan sonra, bu olayın menşeinin bazılarınca ay olduğu kabul edilirse de yalnız ay olmayıp güneşin de tesiri olabileceği mütalâasını ileri sürüyor. Zira ona göre med ve cezir ayın günlük hareketine tâbidir. Bu hususda bir de misal vermektedir:

"Bu med ü cezrin keyfiyeti hususunda meselâ bir çanağa su doldursak çanağı bir tarafa azıcık meyl etmekle su o tarafa gidip tekrar çanak doğruldukda su yine gerüye avdet eder kürre-i arz dahi kürre-i ma'nın fevkinde hareket-i cüziye ile hareket eder bu sebeb ise suda gâh med gâh cezir hâlâtı zuhûr eder..." (80 a) "ve medde görünen sugun kesret ve vefreti deryanın bi-pâzyân olan mesafesinden gelüp cezir olmadığı zaman gerü araya çekülür..... (80 a).

Rüzgârların aslı havadır. Tahrik edilen hava temevvüç eder, mütemevvec rüzgârdır, şiddetle hareket ederse fırtına (bora) olur. Rüzgârın sebebi bürudettir (soğukluktur). Zira, yaz günlerinde bile kenarlar gece olunca soğuk olup, bahar günlerinde aksi olur. Isının aksile toprak gündüz ısınır, özellikle kumsal yerlerde, gece ise tamamen aksi olur. Karsız ve yağmursuz yerlerin soğukluğu daha fazla olur. Bulutlu havada rüzgâr şiddetli olur. Dünyanın dört köşesine dört asıl rüzgâr tayin olunmuştur (74 a).

Genel olarak şunu ifade etmek icâb ederki, yazarımızın eserindeki bilgiler XVII. yüz yıl buluntuları ve bilinen şeylerdir.

⁶¹ Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 135.

⁶² Adnan Adıvar, *Aynı eser*, s. 124.

Yazarımız Avrupa coğrafya ilmini takdir etmesine rağmen, bu ilme XVIII. yüz yılda yapılan ilâvelerden haberdar değildir. Oysaki bu yüz yılın yeni coğrafya bilgisine yapılan ilâveler 1- karada ve denizde yapılan keşifler ve az bilinen yerlerin daha iyi tanınması, 2- Kartografya ilmindeki dikkate şayan gelişmeler, 3- arzın ölçülmesi hususunda elde edilen önemli ilâveler, 4- zamanın meteorolojik ve jeolojik fikirleri üzerine dayanan fiziki coğrafyanın kurulmasına çalışmaktan ibaretti⁶³.

Atlas'ın Fihristi

Fasl fi beyân-ı iklim-ı Mısır-ı Kahire (I a): fi beyân-ı ehrâmân (9 b). - Fezâil-ı Mısır (19 b). - Mevâsim (21 b). - Ayn-ı Şems (21 b). - Hülvân (23 a). - Cize (23 b). - Fayyum (24 a). - Elvah (25 b). - Abu Sit (25 b). - Asyut (26 a). - Bulak, Asvan, Mansura (27 a). - Deşna, Kuseyr, Kakat (?) (27 b). - İhmim (28 a). - Evsâf-ı vâhat, evsâf-ı Rif (30 a). - İskenderiyye (30 a). - Buhayre (33 b). - Reşid (34 a). - Mansura (34 b). - Dimyat (35 a). - Salihye, Ariş (37 a). - Kulzüm, Süveys (37 b). - Evsâf-ı Tih-i Beni İsrail (38 a). - zikr-i kıla'-ı Mısır, zikr-i acaibât-ı Mısır (38 b), evsâf-ı arazi-i Mısır, mahsûl-ı Mısır (39 b). - Lisan, mehâsin (40 a). - Hayvanât-ı Mısır, hükkâm-ı Mısır (41 a). - Evsâf-ı mikyas (42 a). - Suret-i mikyas (42 b). - Zikr-i acaibât-ı Nil (42 b). - Cibâl (43 a). - Evsâf-ı memleket El-Beca, kürsi-i memleket-i Sevâkin (43 b). - Bu-vilâyetin baş şehri Sevâkin (45 a). - Ayzab (45 a). - Harkiko, Beylul, fi taksim-i saltanat-ı Fonç (46 a). - Memleket-i Nube (46 b). - Memleket-i Donkala (47 a). - Zikr-i nahiye-i Makra (Masavva) (47 b). - Fi memleketi-'l-Habeş (47 b). - Evsâf-ı Habeş (48 b). - Evsâf-ı Tigre (49 a). - Evsâf-ı Amhara (49 b). - Vilâyet-i Bulgada (بلغادا) . - Donkala (49 b). - Vilâyet-i Korkora, Angota, Buva, Lika (ليكا). - Narya, Goyama (50 a). - Vilâyet-i Sina (51 a). - Evsâf-ı memleket-i Habeş (51 b). - Angota ve Tigra (52 a). - El-irâd (52 b). - Fi beyân-ı vilâyet-i Zeyla (55 a). - Fi beyân-ı Habeş-i tahtânî, evsâf-ı memleket-i Zenc (55 b). - Zengibar (57 b). - Vilâyet-i Mom-baza ve Monbasa (58 a). - Vilâyet-i Melende (58 a). - Vilâyet-i

⁶³ A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the eighteenth Century*, London, 1951, s. 410-425.

Brava (58 b). - Mogadişu (59 a). - Vilâyet-i Barbara, Korkuna, (59 a). - Vilâyet-i Branova (59 b). - Vilâyet-i Tigaris (60 a). - Vilâyet-i ايتامور . - Menvâmuk (منواموك) (60 b).

Râbi Bahr-i siyah (61 a). - Hâmis Bahr-i Baltikum (61 b). - Sâdis Britanya (62 a). - Sâbi Bahr-i Cürcan (Hazar) (62 a). - Zikr-i bihâr-ı Yeni dünya (62 b). - Fi zikr-i sefer-i Bahr-i Muhit (63 a). - Sefer-i Hind-i şarkî (64 a). - Zikr-i sefer-i Hind-i garbî yâni Yeni dünya (67 b). - Evsâf-ı Amerika (71 b). - Fi zikr-i taraf-ı şimâl (73 a). - Fi zikr-i eryâh-ı cihât-i erba'a (73 b). - Fi zikr-i mevâsim-i esfâr-ı bihâr (74 b). - Fi zikr-i harekât-ı deryahâ (78 a). - Fi zikr-i inkisâm-ı kürreti'l-arz tülen ve arzen (85 a). - Fi zikr-i taksim-i akalim-i arz-ı hakikiye (81 a). - Ahval-i mesahât ve alât-ı mesaha (86 a). - Zikr-i mesâfat-i cedvel (87 a). - Satih-ı kürretü'l-arz (88 a). - Zikr-i kutb-ı şimâli taht-ı arz-ı tıs'in (88 b). - Fi zikr-i satih-ı kürreti'l-arz (88 a). - Fi zikr-i mesâfe-i Norveçya ve Gronlandiya (91 a). - Zikr-i cezire-i Sipişberge (Spitzbergen) (94 a). - Nova Zemla (Novaia Zemlia) (95 a). - İzlandiya (98 a). - Macellanika (100 a). - Kısım-ı evvel fi zikr-i Afrika (100 a). - Evsâf-ı Afrikâ (101 b). - Evsâf-ı Nil (105 b). - Cebel-i Atlas (107 a). - Evsâf-ı cezire-i Porto Santa (109 a). - Evsâf-ı cezire-i Madera (109 a). - Afrika'nın cânib-i cenûbunda Sudan (110 a). - Fi zikr-i cezâir-ı Bahr-i Zenc ve Bahr-i Arab (111 b).

İklim-ı Rum (114 a); Fasl fi beyân-ı iklim-i Avrupa ve aksâm-ı hamse-i arz (115 a). - Hudud-ı Avrupa (116 a). - Fi beyân-ı iklim-i Rumeli (120 a). - Şehr-i Kostantınıyye (121 a). - Mukaddemât (121 a). - Zikr-i câmi-i Kostantınıyye (124 b). - Nâhiye-i Eba Eyub (130 b). - Belde-i Galata (131 a). - Nâhiye-i Üsküdar (131 b). - Sûr-ı Kostantınıyye'de kavânin-ı devlet-i şâhân-ı âl-ı Osman zikrile bakıyye bir mikdar evsâf-ı İstanbul tafsil olunur (132 b). - Zikr-i kavânin-ı rûsum-ı âdiyye (133 a): zikr-i kavânin-i beled, âsiyâb-ı feres kassabân, mumciyân, bakkal, sebze, tavukçuyân, âsiyâb-ı şîr-ı revgân, agda. - Helvacı, debbağ, kâv-sele, senderûs. - Lök-ı sahtiyân-ı ahmer. - Meşin, beyaz meşin, pereme ve kayık, mahalle-i islâm, hammamât, ağay-ı ihtisâb, saray, darbhâne, âyîn-i divan, zikr-i huddâm-ı harem-i humâyûn, hademe-i İstabl-ı âmire, bevvâbân-ı dergâh-ı âlî, tuhaf-ı hazîne-i enderûnî, kanûn-ı iddiyye, yeniçeri ağası, saray-ı atik, ahvâl-i vüzera, kavânin-ı emirü'l-ümerâ, kanûn-ı ta-

-saddur. -Kavânin-ı hânân-ı Kırım (150 a). -Kanûn-ı tasaddur (150 a). -Ebnâ-i sipâhiyan (152 b). -Ulûfeciyân-ı yemin, gurebâ-i yemin, silâhdarân, kanûn-ı yeniçeriyân-ı dergâh-ı âli (153 b). -Silâle-i Hacı Bektaş (153 b). -Vech-i tesmiye-i sekban, eski odalar (155 b). -Zikr-i bâbha-i odahâ, cebeciyân-ı dergâh-ı âli (159 b). -Kavânin-i ulemâ-i kirâm (161 b). -Eshâb-ı fûnûn (162 a). -kanûn-ı şeyhülislâm (162 b). -Kanûn-ı tertib-i silsile, kavânin-i kudât-ı asâkir (163 a). -Kanûn-ı reis-i akvam (164 a). -Evsâf-ı tersane-i amire, donanmay-ı humâyûn (164 b). -Kapudan paşa, salyâne sancakları, sefine-i donanma (165 a - 167 a). -Mismâr-ı mütenevvia, alât, tecdid-ı demir, yelken, humbara ıskandil, harta, barut, kanûn üzere derya cengi (169 b). -Korsan, zikr-i vesâyâ (172 a).

Zikr-i memâlik-i Rumeli (174 b). -Çekmece-i sagîr ve kebir, İnceğiz, Vize, Pınarhisar, Kırk -Kilise, Balkan, Hasköy, İslimye, Sünne, Hezargrad, Tırnova, Edirne, Semendre, Belgrad, (197 b). -zikr-i mesâfât ve menâzil-i Rumeli (200 a). -Memleket-i Gelibolu (200 b). -Malkara (201 b). -Selânik, Üsküb, Tırhala, Eğriboz, Mora, Cezâyir, Arnavud Belgradı, Dukakin (228 b). -Mesâfât-ı sol kol (228 a). -Zikr-i hükkâm ve selâtin-i Rumeli (228 b - 236 b). -Bosna, Budin (245 a). -Tamşvar (251 b). -Varat (262 b). -İklim-i Endülüs (266 a). -Fî memleket-i Eflâk (271 b). -Buğdan (273 b). -keyfiyyet-i istihsâl-i güherçile (274 a). -Kili (280 b). -Akkerman (281 b). -Bender (282 a).

Fî zikr-i tatar-ı Kırım (290 b). -Engürüs seferi için Kırım hanları davet olundukta verilen tirkeş -Baha ve sekbân ücreti akçaları (291 b). -Fî zikr-i ümmet-i tatar (292 b). -Hânân-ı Kırım (292 b). -Ahvâl-ı diyâr-ı Kırım (293 a).

Fasl der beyân-ı iklim-ı Moskov (293 b). -Fî zikr-i memleket-i Ukranya, evsâf-ı guruh-ı Kazak (294 b). -Âdet-i kavm-i kazak ve haşerat (297 b). -Fî zikr-i vilâyet-i Moskov (298 b). -Ahvâl-i divan-ı Moskov (300 a). -Ahali-i Moskov (301 b). -Evsâf-ı memleket-i Volodî Merya (Vladimir) (302 b). -Evsâf-ı şark ve şimal (304 b). -Fî zikr-i Hitay-ı şimali (306 a). -Moğol b. Elnecâ (النجاء) (306 b). -Zikr-i evlâd-ı Oğuz (307 a). -Zikr-i Tatar-ı Nogay (316 b). -Memleket-i Sibiryâ (316 b). -Hazar bâbü'l-ebvâd (317 b). -Zikr-i Astrakan (318 a). -Bulgar (318 a). -Vilâyet-i Kazan (318 b). -Zikr-i Ye'cûc ve Me'cûc (319 b).

İklim-i İsveç (319 b). -Memleket-i Gotya (324 b). -Finlandiya

(325 a). -Litvanya (326 b). -Fî zikr-i memleket-i Norvecya (327 a). -Cezîre-i Zelandiya (İzlanda) (329 a). -Fî zikr-i iklim-i Leh (335 b). -Memleket-i Prusya (345 b). -Memleket-i Cezâir-ı Prusya (346 b). -Danska, Litvanya (347 a). -Samocya (347 b). -Kırmızı Rusya (348 b). -Nefs-i Rusya (348 b). -Beyaz Rusya (349 a).

Fasl fî iklim-i memleket-i Cermanya yâni iklim-i Nemçe (349 a). -Zikr-i silsile-i pâdişâhân-ı Nemçe (351 b). -Nasb-ı kral (353 a). -Zikr-i vilâyet-i Avusturya (358 b). -Zikr-i memleket-i Bohemya (360 b).

Fasl fî beyân-ı vilâyet-i Lombardiya (390 a). -Roma'nın tafsil-i ahvâli (391 a). -Fasl fî zikr-i iklim-i Ceneviz (392 b). -Evsâf-ı şehr-i Cenova (393 a). -Fasl fî zikr-i hükümet-i Milano (394 b). -Fî zikr-i iklim-i Venedik (396 b). -Ahvâl-i tertib-i Divan (397 b). -Ahval-i Duka (398 a). -Ahval-i halk (400 b). -Evsâf-ı nevâhi-i Venedik-i Bergama (402 a). -Evsâf-ı vilâyet-i İstirya (404 a). -Fasl fî zikr-i şehr-i Roma ve hükümet-i Rim Papa (404 b). -Fî zikr-i nevâhi-i Roma (407 a). -Evsâf-ı Bolonya (407 a). -Evsâf-ı vilâyet-i Umbriya (409 a). -Fasl fî zikr-i vilâyet-i Andurya (?) (410 b). -Vilâyet-i Luka (Lucca) (413 a). -Nilâyet-i Napoli (415 a). -Vilâyet-i Kalabriya (419 b). -cezîre-i Çiçilya (421 b). -Evsâf-ı cezîre-i Mesina (422 a). -İklim-i Galya (424 a). -Ahvâl-i saltanat-ı Galya (426 b). -Zikr-i vilâyet-i nefsi Françe (428 a). -Evsâf-ı şehr-i Paris (428 b). -Zikr-i vilâyet-i Bikardiya (431 b). -Ahvâl-i Markiya (?) (438 b). -Evsâf-ı Kadurçiya (?) (440 a). -Evsâf-ı Abamyâ (?) (442 a). -Fî zikr-i Savua (448 a). -Vilâyet-i Holveçiya (Helvetya=İsviçre) (448 b). -Vilâyeti-i Riçya (Reggia) (449 b).

Fasl fî zikr-i iklim-i İspanya (450 b). -Evsâf-ı Eski Kastilya (452 b). -Evsâf-ı Yeni Kastilya (453 a). -Evsâf-ı Asturya (454 a). -Evsâf-ı Eskürya (453 b). -Evsâf-ı Biskra ve Buskov (Biskay) -Alara (454 a). -Zikr-i memleket-i Endülüs (454 b) Gırnata ve Murçiya (455 b). -Zikr-i vilâyet-i Aragonya (457 a). -Katalonya (457 a). -Valensiya (457 b). -Zikr-i memleket-i Portakal (458 b). -Zikr-i memleket-i Belçikay-i tahtani (460 a). -ahvâl-i hükümet-i Belçika (462 a). -Zikr-i memleket-i Flandirya (463 a). -Belçikay-ı Felemenk (465 b). -Memleket-i Holandiya (467 a). -Zilandiya (468 b). -Beyân-ı cezâir-i İngiltere (469 b). -Saltanat-ı Angilya (470 a). -Memleket-i İskoçya (476 b). -Cezâ-

ir-i İskoçya (478 a). - Edyân-ı ümem-i muhtelif (480 b).

Fasl fî zikr-i kısm-ı râbi Amerika yâni iklim-i cedid (483 b). - Ahvâl-i memleket-i Yeni dünya ve aksamı (487 a). - Cezâir-i Yeni dünya (495 a). - Memleket-i Brazil (504 b). - Nehr-i Amazon (507 b). - Cezâir-i Berine blanka (?) (508 b). - Mertebe-i salavat-ı şerif (508 b).